

GRZEGORZ PRZEBINDA
Kraków

„BIZANTYJSKI” ESTETYZM KONSTANTEGO LEONTJEW

Spośród plejady rosyjskich myślicieli 2. połowy XIX w. Konstantin Leontjew (1831-1891) należy do najmniej znanych. Mimo że – jako typowy *homo politicus* – aktywnie uczestniczył w życiu publicznym swej epoki, nie wywarł na nie żadnego wpływu. Opinie, jakoby Leontjewowska ideologia stanowiła teoretyczną podstawę reakcyjnego programu politycznego Konstantina Pobiedonoscewa, nie znajdują uzasadnienia. Ojcem takich poglądów jest liberalny badacz myśli rosyjskiej, Paweł Milukow. W 1880 r. w artykule przeciwko rosyjskim liberałom, opublikowanym w piśmie „Варшавский дневник” (wydawany w Warszawie od 1864 r.) Leontjew zawarł opinię, że Rosję – aby nie gniła – należałoby podmrozić¹. W trzynaście lat później złapał go za słowo Paweł Milukow, upatrując w tym wyrwanym z kontekstu aforyzmie sens całego Leontjewowskiego światopoglądu² – po wielu latach ów zarzut wobec Leontjewa powtórzył Andrzej Walicki³.

Inny komentator Leontjewa, Nikołaj Bierdiajew, również surowo ocenił Leontjewowskie teksty dziennikarskie publikowane w roku 1880 we wspomnianym „Dzienniku Warszawskim”. Dostrzegł w nich ów „konserwatywno-reakcyj-

¹ К. Л е о н т ь е в. Восток, Россия и Славянство. Сборник статей. Фотомеханическая перепечатка издания 1885-1888. Т. 2. В.м. 1966 s. 86.

² Разложение славянофильства. Данилевский, Леонтьев, Вл. Соловьев. В: П. М и л ю к о в. Из истории русской интеллигенции. Санкт-Петербург 1903 s. 285. Jest to tekst publicznego wykładu Milukowa z roku 1893. Nawiasem mówiąc, Milukow przypisał Leontjewowi, chęć... uśmiercenia Rosji: „Надо подморозить Россию, чтобы она не жила”. Nie było to zwykłe przejeżdżenie, gdyż w swym innym tekście, uznając Leontjewa za nauczyciela Pobiedonoscewa i Dmitrija Tołstoja, również błędnie go cytował (П. Н. М и л ю к о в. Воспоминания. Москва 1991 s. 116).

³ Walicki (*Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*. Warszawa 1973 s. 442) zajmując się tym fragmentem ideologii Leontjewa, mówił o jego postulatcie zamrożenia Rosji. Ów „złowieszczy aforyzm” – zdaniem badacza – uzasadnił „reakcyjny program Pobiedonoscewa”.

ny styl, który ostatecznie zwyciężył w epoce Aleksandra III⁴. Niechętny wobec rosyjskiej narodowej prawicy, reprezentowanej w czasach Leontjewa przez Iwana Aksakowa, Michaiła Katkowa i Pobiedonoscewa, Bierdiajew zauważył jednakże, iż w gruncie rzeczy Leontjew nie wpisywał się w ideologiczne ramki reakcyjnego obozu – był bowiem myślicielem mało „użytecznym”, nie pozwalającym się łatwo wykorzystać dla celów praktycznych⁵. Gdy zaś ktoś wiąże tę myśl z reakcyjnym programem Pobiedonoscewa, nie bierze pod uwagę Leontjewowskiej opinii o oberprokuratorze Świętego Synodu, zawartej w jednym z listów:

On jest jak mróz; chroni przed dalszym gniciem; ale rósć przy nim nic nie będzie. Nie tylko nie jest twórcą; on nawet nie jest reakcjonistą, nie jest budowniczym ani restauratorem – jest zaledwie konserwatorem w najbardziej ciasnym znaczeniu słowa; mróz, powiadam, stróż; duszny grobowiec; stara „niewinna” panna i nic więcej⁶.

Sam Leontjew u schyłku życia w liście do Wasilija Rozanowa również zaprzeczał, by wywarł jakikolwiek wpływ na rosyjską politykę epoki Aleksandra III: „Czyż meteorolog, który prawidłowo przepowiada pogodę, wywiera na nią wpływ? [...] Rzecz jasna, nie. On może uważać się za człowieka bardzo dalekowzrocznego, za proroka, nawet za geniusza; lecz bynajmniej nie za wpływową osobę”⁷.

Chociaż w innym miejscu i czasie Leontjew wypowiadał się aprobująco o Pobiedonoscewie, nazywając go – w opozycji do Dostojewskiego – rosyjskim chrześcijaninem⁸, to nie można przecież jego wpływów politycznych porównywać ani z wpływami owego wychowawcy cara Aleksandra III, ani nawet z wpływami Katkowa.

Autor, który w 1880 r. sam siebie nazwał „literackim Ikarem”⁹, był długo przemilczany przez współczesnych krytyków i myślicieli. Dopiero jego broszura pt. Наши новые христиане (1882), zawierająca surową krytykę idei „różowego chrześcijaństwa” Lwa Tołstoja i Fiodora Dostojewskiego, wywołała pewien

⁴ Н. Б е р д я е в. Константин Леонтьев. Очерк из истории русской религиозной мысли. Paris 1926 s. 128-129.

⁵ Tamże s. 129.

⁶ Tamże s. 141-142. Por. także: А. М. К о н о п л я н ц е в. Жизнь К. Н. Леонтьева в связи с развитием его миросозерцания. В: Памяти Константина Николаевича Леонтьева. Литературный сборник. Санкт-Петербург 1911 s. 124.

⁷ Письма к Василию Розанову. London 1981 s. 76. Po raz pierwszy owa korespondencja była opublikowana w piśmie „Русский вестник” 1903 nr 4-6.

⁸ W tekście krytykującym puszkiniowską mowę Dostojewskiego. Zob. К. Л е о н т е в. Цветущая сложность. Избранные статьи. Москва 1992 s. 152.

⁹ W liście do К. А. Gubastowa: „Русское обозрение” 1:1896 s. 423.

rezonans w rosyjskim światku pisarskim¹⁰. Jednakże jeszcze w 1891 r. niezłe przecież orientujący się w rosyjskim życiu umysłowym Rozanow (ur. w 1856) stwierdził, że o Leontjewie usłyszał dopiero wtedy, gdy przeczytał jego krytycznoliteracką rozprawę o twórczości Tołstoja pt. Анализ, стиль и веяние (opublikowaną w 1890 r.). Leontjew odpowiedział wówczas z goryczą, że nie pierwszy Rozanow odkrywa go jak „Amerykę”, podczas gdy on ma już poza sobą okres twórczej świetności¹¹.

Wkrótce po śmierci Leontjewa na pytanie, dlaczego nie uzyskał on popularności za życia i prawdopodobnie nie uzyska po śmierci, próbował odpowiedzieć Władimir Sołowjow. Uznał on, że sławę za życia uzyskują na ogół oportuniści, którzy schlebiają gustom tłumu. Sławę zaś pośmiertną uzyskują ci, którzy – wbrew przejściowym gustom epoki – służą prawdzie wiecznej. W opinii Sołowjowa Leontjew nie należał do żadnej z dwóch kategorii¹².

W latach dziewięćdziesiątych, prócz wspomnianych już Milukowa, Sołowjowa i Rozanowa, o Leontjewie pisali: księżę Siergiej Trubieckoj, Lew Tichomirow, o. Iosif Fudel¹³. W roku 1911 ukazał się zbiór artykułów osób w większości znających Leontjewa osobiście – ów zbiór miał charakter bio-bibliograficzny i miał być pierwszym krokiem ku pełniejszemu poznaniu myśli zapomnianego autora¹⁴. W roku 1912 wydano dziewięć z zaplanowanych dwunastu tomów *Dzieł wybranych* Leontjewa¹⁵. Od tej pory wszedł on na krótko do kanonu historii rosyjskiej myśli – pisali o nim, najczęściej polemicznie:

¹⁰ W skład owej broszury weszły dwa opublikowane również oddzielnie teksty: О всемирной любви (1880), Страх Божий и любовь к человечеству (1882). Dostojewskiego natychmiast wziął w obronę Władimir Sołowjow (Несколько слов о брошюре Г. Леонтьева „Наши новые христиане”. „Русь” 1883 nr 9) oraz Nikołaj Leskow, który nazwał Leontjewa „inkwizyтором” (Граф Л. Н. Толстой и Ф. М. Достоевский как ересиархи. „Новости” 1983 1-3 апрель).

¹¹ Письма к Василию Розанову s. 42-43.

¹² Памяти К. Н. Леонтьева. В: Собрание сочинений В. С. Соловьёва. Т. 10. Брюссель 1966 s. 401. Tekst opublikowano po raz pierwszy w piśmie „Русское обозрение” 1892 nr 1.

¹³ Л. Тихомиров. Русские идеалы и К. Н. Леонтьев. „Русское обозрение” 1894 nr 9; кн. С. Трубецкой. Разочарованный славянофил. „Вестник Европы” 1893; И. Фудель. Культурный идеал К. Н. Леонтьева. „Русское обозрение” 1895 nr 1.

¹⁴ Por. przypis 6. W zbiorze publikowali: A. M. Konoplancew (autor biografii i bibliografii), A. A. Aleksandrow, W. W. Rozanow, K. A. Gubastow, arcybiskup wołyński Antoni (Chrapowicki), A. W. Korolew, B. W. Nikolskij, Je. Posielanin.

¹⁵ Собрание сочинений. Под редакцией протоиерея И. Фуделя. Т. 1-6. Москва 1912; т. 8. Москва 1912; т. 7. Санкт-Петербург 1913; т. 9. Санкт-Петербург [1914].

Bierdiajew¹⁶, Paweł Fłorienski, Siergiej Bułgakow, Lew Zander, Gieorgij Fłorowski, Wasilij Zienkowski¹⁷.

Po II wojnie światowej życiem i myślą Leontjewa zajęli się badacze zachodnioeuropejscy: napisano o nim kilka książek po angielsku, niemiecku i włosku. Żadna jednak z owych prac nie dorównała Bierdiajewowskiej monografii z 1926 r.¹⁸ Dopiero w połowie lat siedemdziesiątych ukazała się monografia Jurija Iwaska, która – obok pracy Bierdiajewa – dała najpełniejszy wykład ideologii Leontjewa¹⁹.

W Związku Sowieckim nie mówiono – z paroma wyjątkami²⁰ – o Leontjewie do końca lat sześćdziesiątych. Wtedy to w piśmie „Вопросы философии” ukazał się wartościowy tekst Aleksandra Janowa, ukazający różnicę między myślą Leontjewa a ideologią moskiewskich słowianofilów²¹. W połowie lat siedemdziesiątych ukazał się szkic przedstawiający Leontjewa jako „idącego pod prąd historii” myśliciela i krytyka literackiego. Autor – dobrze orientujący się w myśli Leontjewa – nie zapomniiał jednak dodać, że był on apologetą przemocy, „estetyzującym” brutalność i heroizującym zło. Zachód – zdaniem badacza – zainteresował się myślą Leontjewa z tych samych powodów, dla których

¹⁶ Bierdiajew był autorem pierwszej monografii o Leontjewie (por. przypis 4). Pierwszą książką dotyczącą niektórych aspektów myśli Leontjewa była praca K. N. Aggiejewa Христианство и его отношение к благоустройению земной жизни (Київ 1909).

¹⁷ П. Ф л о р е н с к и й. Столи и утверждение истины, опыт православной теодицеи в двенадцати письмах. Москва 1914 s. 585-586; Б у л г а к о в. Победитель-Побежденный (Судьба Константина Леонтьева). „Биржевые ведомости” 9. 16. 22 декабря 1916 (ów artykuł wszedł potem do Bułgakowowskiego zbioru Тихие думы. Москва 1918); Л. А. З а н д е р. Учение Леонтьева о прогрессе (оттиск из журнала „Восточное обозрение” за 1921 г.); В. З е н ь к о в с к и й. К. Н. Леонтьев. Евразийцы. В: Русское мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. Париж 1926; Г. Ф л о р о в с к и й. Пути русского богословия. Париж 1937 s. 300-308.

¹⁸ E. G a s p a r i n i. *Le previsioni di Constantino Leontev*. Milano-Venezia 1947; I. v o n K o l o g r i w o f. *Von Hellas nach Mönchtum. Leben und Denken Konstantin Leontjews (1831-1891)*. Regensburg 1948; S. L u k a s h e v i c h. *Konstantin Leontev (1831-1891). A Study in Russian „Heroic Vitalism”*. New York 1967; A. O b o l e n s k y. *Konstantin Nikolaevic Leont'ev: An Expository Studies and Analysis of His Thought as Reflected in His Life and His Writings*. Ann Arbor 1969; A. I v a n o v. *K. N. Leont'ev (Il pensiero, l'uomo, il destino)*. Pisa 1973.

¹⁹ Ю. И в а с к. Константин Леонтьев (жизнь и творчество). Bern-Frankfurt 1974. Książka zawiera najpełniejszą z dotychczasowych bibliografię dzieł Leontjewa i literatury o nim.

²⁰ W książce: А. Г р и г о р ь е в. Воспоминания. Москва-Ленинград 1930 (z komentarzem P. B. Iwanowa-Razumnika) opublikowano tekst Leontjewa pt. Несколько слов о покойном Аполлоне Григорьеве. Nadto w numerze 22-24 (1935) pisma „Литературное наследство” ukazała się autobiografia Leontjewa Моя литературная судьба z cennym komentarzem S. Durylina.

²¹ Славянофилы и К. Леонтьев. „Вопросы философии” 1969 nr 8.

interesuje się twórczością... markiza de Sade²². Wkrótce zainteresowanie rosyjskich badaczy wzbudziła twórczość krytycznoliteracka Leontjewa²³, a ostatnio – jego koncepcja kulturowo-socjologiczna²⁴ oraz wizja historyozoficzna²⁵.

Rok 1991 jako setna rocznica śmierci myśliciela stanie się zapewne rokiem przełomowym w recepcji Leontjewowskiej myśli w Rosji. W tymże roku opublikowano podstawową jego pracę *Византизм и Славянство*, wydano ponownie Bierdiajewowską monografię, a także tom prozy artystyczno-wspomnieniowej. Zainteresowanie badaczy wzbudziły szczegółowe kwestie, dotyczące – jak nazwała Leontjewa moskiewska „Независимая газета” – Cromwella bez miecza²⁶. Spośród – drobnych na razie – opracowań zainteresowanie wzbudza minimonografia A. F. Siwaka²⁷.

W roku 1992 myślą Leontjewa zainteresowali się współcześni spadkobiercy starej idei Moskwy–Trzeciego Rzymu, wydając zbiór jego utworów z interesującym komentarzem²⁸. Warto także wspomnieć o poświęconym pamięci

²² П. П. Г а й д е н к о. Наперекор историческому процессу (К. Леонтьев – литературный критик). „Вопросы литературы” 1974 nr 5 s. 159-160, 205.

²³ С. Г. Б о ч а р о в. „Эстетическое охранение” в литературной критике (К. Леонтьев о русской литературе). „Контекст 1977”. Москва 1978. W numerach 12 z 1988 i 1 z 1989 r. pisma „Вопросы литературы” opublikowano pracę Leontjewa o Tołstoju pt. Анализ, стиль и веяние.

²⁴ С. И. Б а ж о в. Некоторые аспекты проблемы культурно-исторического самоопределения России в творчестве К. Н. Леонтьева; Н. Б. Л и л и в я н и. К вопросу о сущности консервативного общественного идеала К. Н. Леонтьева. Obydwie prace w zbiorze: Актуальные проблемы истории развития русской философии XIX века. Москва 1987.

²⁵ Т. Г л у ш к о в а. „Боюсь как бы история не оправдала меня...”. „Наш современник” 7:1990. W tym samym numerze pisma opublikowano dwa teksty Leontjewa: Национальная политика как орудие всемирной революции oraz О всемирной любви.

²⁶ 23 XI 1991 s. 8.

²⁷ Константин Леонтьев. Ленинград 1991. Prace *Византизм и Славянство* opublikowano w pierwszym tomie serii Истоки отечественной мысли pod redakcją A. F. Zamalejewa, zatytułowanym Россия глазами русского. Чаадаев, Леонтьев, Соловьев (Санкт-Петербург 1991). Tamże artykuł: А. И. Н о в и к о в, Т. С. Г р и г о р ь е в а. Консервативная утопия Константина Леонтьева. Monografia Bierdiajewa ukazała się w książce: Н. А. Бердяев о русской философии (Свердловск 1991). Tom prozy wydany w Moskwie (wyd. Sowietmiennik) zawiera powieści: Подлипки, Исповедь мужа, Египетский голубь oraz wspomnienie: Мое обращение и жизнь на св. Афонской горе. Pełną Leontjewowską bibliografię dotyczącą 1991 r. podaje nowe moskiewskie filozoficzne pismo „Путь” 1992 nr 1 s. 328-329.

²⁸ К. Л е о н т ь е в. Цветущая сложность. Избранные статьи. Москва 1992. Антология русской публицистики „Звонница”.

myśliciela monograficznym numerze moskiewskiego religijno-filozoficznego pisma „Начала” (1992 nr 2).

*

Zadaniem poniższego studium jest zwięzłe przedstawienie myśli Leontjewa na podstawie jego traktatów teoretycznych, wspomnień i listów²⁹. W części pierwszej będą omówione te wydarzenia z życia filozofa, które wywarły wpływ na jego idee. W części drugiej przedstawiona będzie metafizyka Leontjewa, w trzeciej – estetyka. Część czwarta przedstawi Leontjewowską historiozofię, w piątej postaramy się wyznaczyć miejsce Leontjewa na mapie rosyjskiej myśli 2. poł. XIX w.

RYS BIOGRAFICZNY

Leontjew – podobnie jak większość myślicieli orientacji słowianofilskiej – urodził się w rodzinie ziemiańskiej w Rosji środkowej w roku 1831. W latach 1841-1849 uczył się w różnych szkołach Smoleńska, Petersburga i Kaługi. Zachwycał się wtedy – jak przyznał później – liberalno-estetycznymi ideami lat czterdziestych (George Sand, Wissarion Bieliński, Iwan Turgieniew)³⁰. W latach 1849-1854 studiował medycynę na Uniwersytecie Moskiewskim. Następnie, do roku 1857, służył w rosyjskiej armii jako lekarz podczas wojny krymskiej. Decydujący wpływ na jego poglądy wywarła dyplomatyczna służba w Azji Mniejszej (1863 z przerwami do 1874). W tym okresie nastąpiło ukształtowanie Leontjewowskiej ideologii:

1. Odrzucenie inteligenckiego rewolucjonizmu – do czego przyczyniło się polskie powstanie 1863 r. i „okres intelektualnego panowania zniechęconego Mikołaja Dobrolubowa”. (Leontjew polubił wtedy monarchię, wojsko, rosyjską szlachtę i prawosławie, polubił artykuły Katkowa i Murawjowa Wileńskiego)³¹.

2. Odwrócenie się od mieszczańskiej Rosji petersburskiej, uznanej za niszczycielkę Rosji moskiewskiej³² – Leontjew napisze później, iż Rosja powinna

²⁹ Poza zasięgiem rozważań pozostają w zasadzie powieści i opowiadania Leontjewa. Ów niezwykle interesujący pisarz czeka jeszcze na swego badacza. Nawiasem mówiąc, miał rację Gasparini (jw. s. 7), gdy stwierdził, że tylko Rosja 2. poł. XIX w. mogła pozwolić sobie na luksus zapomnienia tak ciekawego pisarza.

³⁰ К. Л е о н т ь е в. Собрание сочинений. Т. 7. Санкт–Петербург 1913 s. 265.

³¹ Tamże s. 266-267.

³² Л е о н т ь е в. Восток, Россия и Славянство s. 142.

prześćać myśleć o Morzu Bałtyckim: „Czyż nie pora nam teraz zmienić kierunku: od Waregów do Greków. Jestem pewien, że wszystko, co jest szkodliwe dla wielkości i siły miasta Petersburga – jest pożyteczne dla Rosji. Petersburg to nie Paryż i nie Rzym, a Rosja nie z miastem jest związana, lecz z żywą duszą, Carem”³³.

Porzucenie przez Leontjewa służby dyplomatycznej nastąpiło na skutek konfliktu z kołami oficjalnymi, dotyczącego rosyjskiej polityki na Bałkanach. W religijnym sporze pomiędzy Cerkwią bułgarską a grecką (tzw. schizma bułgarska z lat 1870-1872) Leontjew stanął – wbrew rosyjskim wpływowym politykom i opinii publicznej – po stronie Greków.

W roku 1871 miało miejsce nawrócenie Leontjewa na prawosławie – ów fakt był związany z, jak uważał Leontjew, cudownym uzdrowieniem z cholery. Fakt uzdrowienia myśliciel uznał za rezultat interwencji Matki Bożej³⁴. W konsekwencji udał się na dłuższy pobyt na Górę Atos (1871-1872), odwiedzał Pustelnię Optyńską (1875-1879), w której u schyłku życia (1887-1891) zamieszkał i złożył – na kilka miesięcy przed śmiercią – zakonne śluby.

Ze względu na trudną sytuację materialną i rodzinną (od 1861 był żonaty z córką greckiego kupca, która wkrótce postradała zmysły) w latach 1880-1887 zmuszony był podjąć pracę najpierw w charakterze korespondenta pisma „Варшавский дневник”, następnie – cenzora w Moskwie. Warszawy, w której przebywał cztery miesiące, nie polubił. Jego biograf uważał, iż Leontjew zupełnie nie rozumiał kwestii polskiej i dlatego nie mógł uzyskać miejscowego poparcia³⁵. Sam Leontjew pisał, iż żaden Rosjanin nie może czuć się w Warszawie jak u siebie w domu: „Obcy wygląd miasta, nie posiadającego ani owego powszechnego znaczenia i tych materialnych wygód, w jakie obfitują europejskie stolice, ani drogich sercu naszemu narodowych pamiątek, którymi przyciąga nas moskiewski Kreml, niewygodne zimne mieszkania, szalona drożyzna, społeczeństwo w odniesieniu do nas nieufne i powściągliwe”. W Warszawie spodobała mu się tylko jedna rzecz: stacjonujące tam rosyjskie wojsko³⁶.

Stanowisko zaś moskiewskiego cenzora Leontjew objął z materialnego przymusu, cały czas myśląc o przeprowadzce do Pustelni Optyńskiej. Życie bowiem cenzora uważał za godne pogardy³⁷ – widocznie dla rozrywki dokonywał zabawnych ingerencji w dzieła młodych twórców. Biograf myśliciela opowiadał,

³³ Tamże s. 189.

³⁴ Пор. Письма к Василию Розанову s. 110-111.

³⁵ К о н о п л я н ц е в. Жизнь s. 113.

³⁶ Восток, Россия и Славянство s. 78.

³⁷ W jednym z listów przyrównał je do egzystencji ... nasyconej świnii, która „drapie się o kant koryta” – list do K. Gubastowa z 1880 r. („Русское обозрение” 1:1896 s. 423).

jak w jednym z poematów frazę *bo kradną wszak generałowie* Leontjew zastąpił zdaniem *bo kradną wszak liberałowie*³⁸. Ku zdumieniu młodego twórcy i radości cenzora poemat ukazał się w takiej postaci³⁹.

W ostatnich latach życia Leontjew, widząc nieskuteczność swych wysiłków, zrezygnował całkowicie z marzeń o wpływie na rosyjską politykę na rzecz o myśli o własnym zbawieniu. W liście do Rozanowa z roku 1891 pisał:

Znudziło mi się być głosem wołającego na puszczy! Bo jeśli Rosja, po okresie krótkiej i słabej reakcji, skazana jest na powrót na drogę samozniszczenia, cóż „stworzy” jeden samotny prorok? Lepiej już o własnej duszy więcej pomyśleć [...] Moja dusza beze mnie pójdzie do piekła, Rosja zaś, jak obchodziła się bez mojej pomocy do tej pory, tak i w przyszłości się obejdzie⁴⁰.

Leontjew zmarł całkowicie zapomniany w Ławrze Troicko-Siergiejewskiej jesienią 1891 r. Dokładnie w sto lat później jego zapomniany grób został odnowiony: postawiono na nim prawosławny krzyż, a w cerkwi Czernihowskiej Matki Bożej (Sergiew Posad) odprawiono panichidę⁴¹.

METAFIZYKA LEONTJEW

W przeciwieństwie do Chomiakowa i Sołowjowa, a także współczesnych sobie rosyjskich heglistów Leontjew nie studiował niemieckiej filozofii idealistycznej i nie tworzył na jej podstawie chrześcijańskiej metafizyki. Kilkakrotnie natomiast wypowiadał się, jak rozumie kwestię stosunku rozumu do wiary. Wiara stoi wyżej od rozumu, którym nie można dowieść prawdy Zmartwychwstania. Rozum jednak wierze nie zaprzecza, gdy jest przez nią oświecony⁴². W kwestiach religijno-dogmatycznych uznawał – wbrew protestantyzmowi – duchowy autorytet Kościoła i jego Ojców⁴³.

W Leontjewowskiej metafizyce podstawową rolę odgrywa pojęcie formy: „Forma to despotyzm wewnętrznej idei, nie pozwalający materii na rozproszenie”⁴⁴.

³⁸ К о н о п л я н ц е в. Жизнь s. 117.

³⁹ Пор. von К о л о г р и в о ф, jw. s. 238.

⁴⁰ Письма к Василию Розанову s. 77.

⁴¹ Podajemy za moskiewskim pismem „Начала” 1992 nr 2 s. 94.

⁴² К. Л е о н т ь е в. Отец Климент Зедергольм. Иеромонах Оптиной Пустыни. Paris 1978 s. 80-81. Po raz pierwszy owa praca ukazała się w Warszawie w 1880 r.

⁴³ Tamże s. 98-99.

⁴⁴ Византизм и Славянство. Москва 1976 s. 76.

Innymi słowy, *forma* to wyrażenie zawartej w materii idei. Łatwo zauważyć, że owa forma przypomina to samo pojęcie tradycji arystotelesowsko-tomistycznej: tam także forma jest czymś, co materię czyni bytem. Leontjew nie znał owej tradycji w tym sensie, że nie czytał dzieł jej głównych przedstawicieli. Widział jednak kulturowe płody, jakie ona zrodziła na Zachodzie: silne państwo i Kościół, styl gotycki w architekturze, malarstwo Rafaela i Michała Anioła oraz poezję Dantego. Myśliciel uważał nadto, że w powyższej kwestii bizantyjska tradycja chrześcijańska nie różni się od zachodniej.

Z pojęciem i definicją formy wiąże się Leontjewowskie prawo rozwoju. Myśliciel twierdził, że to prawo stosuje się nie tylko do bytów i zjawisk przyrody organicznej, lecz także do wszystkiego, co istnieje w czasie i przestrzeni: ciał niebieskich i ludzkich charakterów, sztuki, szkół malarskich, stylów muzycznych i architektonicznych, systemów filozoficznych, historii religii, życia plemion i organizmów państwowych, a także całych kulturowych typów⁴⁵. Wyróżnił następujące etapy trójstopniowego procesu: 1. okres pierwotnej prostoty, 2. okres kwitnącej różnorodności, 3. okres powtórnego uproszczenia⁴⁶.

Etap drugi Leontjew nazwał epoką morfologiczną⁴⁷. W nim następuje przechodzenie od formy najprostszej do najbardziej złożonej, od prostoty do oryginalności – bogactwu wewnętrznej treści towarzyszy umocnienie jedności. Etap zaś trzeci doprowadza każdy byt do śmierci. Leontjew przywiązywał wielką wagę do powyższego prawa rozwoju i na jego podstawie tworzył swą teorię estetyczną i historiozofię.

ESTETYKA ŻYCIA

W jednym ze swoich listów Leontjew przedstawił następującą hierarchię kryteriów wobec życia:

1. mistyka (religia pozytywna) – kryterium tylko dla współwyznawców, albowiem chrześcijanina nie można sądzić podług praw Koranu, ani wyznawcy islamu podług zasad Ewangelii;
2. etyka i polityka – kryterium tylko dla ludzi;
3. biologia (fizjologia człowieka, roślin i zwierząt, medycyna itd.) – dla całego świata organicznego;
4. fizyka (chemia, mechanika), estetyka – kryterium dla wszystkiego⁴⁸.

⁴⁵ Tamże s. 72.

⁴⁶ Tamże s. 75.

⁴⁷ Tamże s. 104.

⁴⁸ И. Ф у д е л ь. Культурный идеал К. Н. Леонтьева. „Русское обозрение” 1:1895 s. 281.

Estetyka – tak pojmowana – ogarnia nie tylko historię ludzką, nie tylko żywy świat organiczny, lecz w ogóle wszelkie byty stworzone. Estetyka zaś pojmowana na „modernistyczną” modłę Pawła Annienkova czy Aleksandra Drużynina zupełnie Leontjewa nie interesowała. Estetyka życia bowiem była dla niego o wiele ważniejsza aniżeli estetyka sztuki⁴⁹. W tym znaczeniu był bliski tradycji Nikołaja Czernyszewskiego, odrzucał jednak jego utylitaryzm.

Zdaniem Leontjewa – to słowa z 1891 r. z listu do Rozanowa – większość ludzi łatwiej dostrzega piękno w przyrodzie i sztuce aniżeli piękno w historii i estetykę życia. Współczesne chrześcijaństwo – jego zdaniem – utraciło estetyczne męstwo, gdyż stało się doktryną utylitarno-etyczną, rezygnując ze strony mistyczno-dogmatycznej.

Bohater Leontjewowskiej autobiograficznej powieści *В своем краю* (1864) uważał – a jest to echo poglądów samego autora – iż etyka jest zaledwie częścią piękną, dla którego warto nawet przelewać krew⁵⁰.

Krew – mówił bohater Leontjewa – nie przeszkadza niebiańskiej dobroduszości. [...] Joanna d'Arc przelewała krew, a czyż nie była dobra jak anioł. [...] Jedno stuletnie wspaniałe drzewo jest mi droższe aniżeli dwie dziesiątki bezosobowych ludzi; nie zrąbałbym go, aby kupić dla chłopów lekarstwo na cholere⁵¹.

Bohater zaś powieści *Египетский голубь* twierdził:

Oto jak ja rozumiem majestat: gdy Buckingham przybył do Ludwika XIII, a perły umyślnie przyszyto zbyt lekko, lecz za to w obfitości, do jego aksamitnego płaszcza... i przy każdym jego kroku i pokłonie sypały się na posadzkę, a dworzanie francuscy podnosili te perły... Albo kiedy poselstwo polskie, nie pomnę za jakiego sułtana, wjeżdżało do Konstantynopola na wierzchowcach, które wszystkie były podkute srebrem tak słabo, że podkowy odpadały im od kopyt. Oto majestat!⁵²

Swoje prawo rozwoju Leontjew zastosował także do historii sztuki i literatury:

1. w okresie pierwotnej prostoty powstały egipskie cyklopowe mury, mogiły Etrusków, izby chłopów rosyjskich, porządek dorycki, epickie pieśni plemion pierwotnych;

2. okres kwitnącej złożoności zrodził grecki Partenon, świątynię Diany w Efezie, katedry w Strasbourgu, Reims, Mediolanie, bazylikę św. Marka w We-

⁴⁹ Tamże s. 272.

⁵⁰ Собрание сочинений т. 1 s. 282.

⁵¹ Tamże s. 305-306.

⁵² *Египетский голубь*. Дитя души. Нью-Йорк 1954 s. 71. Cytowana powieść pochodzi z 1881 r.

necji, Bazylikę św. Piotra w Rzymie, dzieła Sofoklesa, Szekspira, Dantego, Byrona, Rafaela, Michała Anioła;

3. okres powtórnego uproszczenia zabija twórczość – dowodem na to jest styl romański (od upadku stylu rzymskiego do gotyku), wszystkie utylitarne współczesne budowle: koszary, szkoły, szpitale, stacje kolejowe; bezosobowy realizm w literaturze⁵³. Filozof uważał, że od czasów Puszkina – którego bardzo cenił⁵⁴ – rosyjska literatura znajduje się w stadium upadku. Winą za to obarczył Gogola jako ojca szkoły naturalnej.

Szczególną jego odrazę wywoływały *Martwe dusze*, gdzie Gogol przedstawił „ohydną stronę życia”. Leontjew nie znosił także Gogolowskich kobiet, szczególnie „obrzydliwej” Koroboczki⁵⁵.

Niezwykle ciekawy jest stosunek myśliciela do Turgieniewa, który był jego pierwszym literackim mecenasem. Leontjew wysoko cenił *Fausta*, *Wiosenne wody*, *Rudina*, *Szlacheckie gniazdo*, *Pierwszą miłość*. Jednakże po ukazaniu się *W przededniu* wystąpił z krytyką wobec Turgieniewa artykułem *Письмо провинциала к Тургеневу* (1860). Wówczas jeszcze jego krytyka była łagodna, raczej aluzyjna – w trzydzieści lat później nazwał *W przededniu* utworem „ziewającym kłamstwem”, „napisanym na zamówienie progresywno-demokratycznego chamstwa”⁵⁶.

Leontjew krytykował również pisarstwo Dostojewskiego – nazywał go „podziemnym prorokiem”⁵⁷. Nie lubił jego utworów za przedstawianie brzydoty życia. Mówił, iż u Dostojewskiego mamy do czynienia z „tragizmem domów noclegowych i publicznych, zupełnie jak w szpitalu Preobrażenskim”⁵⁸.

Gdy chodzi o Tołstoja, to Leontjew krytykował jego panmoralizm i antykościelną wymowę dzieł (uważał go przy tym za gorszego od występnych nihilistów⁵⁹), lecz cenił *Annę Kareninę* i częściowo – *Wojnę i pokój*. W końcu eseju o Tołstoju Leontjew zadawał hipotetyczne pytanie, jak napisałby *Wojnę i pokój* Puszkina:

⁵³ Византизм и Славянство s. 74.

⁵⁴ К. Л е о н т ъ е в. Анализ, стиль и веяние. О романах Льва Толстого (критический этюд). Providence 1965 s. 108. Brown Univ. Press. Jest to przedruk eseju z ósmego tomu dzieł wybranych. Tekst po raz pierwszy opublikowano w piśmie „Русский вестник” w 1890 r.

⁵⁵ Собрание сочинений т. 3 s. 108-112. Z dzieł Gogola Leontjew cenił jedynie *Wija* oraz *Zapiski wariata* (Анализ, стиль и веяние s. 6).

⁵⁶ Анализ, стиль и веяние s. 8.

⁵⁷ List do Aleksandrowa z 1890 r., cyt za: I w a s e k, jw. s. 314.

⁵⁸ Анализ s. 19.

⁵⁹ Письма к Василию Розанову s. 79.

Czy tak by ją napisał, jak Tołstoj? Nie, nie tak. Choćby gorzej, ale nie tak. Powieść Puszkina byłaby może nie tak oryginalna, nie tak subiektywna, nie tak nasyciona i nie tak zapewne treściowa jak *Wojna i pokój*; ale za to niepotrzebnych much na twarzach [...] nie byłoby w ogóle⁶⁰.

Ulubionym bohaterem Leontjewa (czego nie mógł mu wybaczyć Rozanow⁶¹) był... Wroński:

Bez tych Tołstojów – pisał Leontjew w 1888 r. – także wielki naród może długo żyć, a bez Wrońskich nie przeżyjemy nawet pół wieku⁶².

W tymże tekście myśliciel dopisywał swój własny epilog do *Anny Kareniny*: Wroński, wsławiwszy się męstwem na Bałkanach, zostaje gubernatorem, „mało znacząca i praktyczna” Kitty umiera. Gdy chodzi o Lewina, Leontjew proponował jego powrót do Cerkwi, aby zmusić go do czynienia dobra nie z miłości ku ludziom, lecz z bojaźni Bożej. Gdyby zaś ulubiony bohater Tołstoja nie zechciał powrócić na łono Cerkwi i nadal głosił swą „bezbożną autolatrię”, to Leontjew „naznaczyłby Wrońskiego na gubernatora w tej guberni, gdzie mieszka Lewin, i rozkazał go uważnie obserwować, a potem zamknąłby go na dłużej w jednym z najbardziej oddalonych klasztorów”⁶³.

Leontjew nie lubił w literaturze „niskiego stylu”: mowy plebejskiej i wyszukanych neologizmów. Z aprobatą czytał utwory, w których nikt „nie kraja kotletów”, „nie nalewa nerwowo wódki”, ani „nie bryzga śliną w gniewie” (jak u Dostojewskiego⁶⁴). W literaturze rosyjskiej chciał zerwać z tradycją czterech pisarzy: Gogola, Turgieniewa, Dostojewskiego i Tołstoja⁶⁵. W tradycji rosyjskiej przeciwstawiał im w sensie pozytywnym: *Ondynę* Wasilija Żukowskiego (przekład na rosyjski eposu Friedricha de Ia Motte Fouqué), ody Horacego w przekładach Afanasija Feta, *Siostrzenicę* Eugenii Tur i pierwsze opowieści Marko Wowczoka, wiersze Fiodora Tiutczewa, powieści Siergieja Aksakowa, *Zapieczętowanego anioła* Nikołaja Leskowa, a ze starszej literatury: *Żywoty świętych* (w języku staro-cerkiewno-słowiańskim) oraz *Opowieści o świętych miejscach* mnicha Parfeniusza. W literaturze zaś światowej uznanie Leontjewa budziły: tragedie Sofoklesa, cała twórczość Thomasa Corneille’a i Pedra Calderona, Wiktora Hugo, Alfreda de Musset i Johanna Wolfganga Goethego,

⁶⁰ Анализ s. 112.

⁶¹ Por. wstęp Rozanowa do listów Leontjewa (jw. s. 24).

⁶² Собрание сочинения т. 7 s. 275 tekst pt. Два графа: Алексей Вронский и Лев Толстой.

⁶³ Tamże s. 275-276.

⁶⁴ Анализ s. 14-15.

⁶⁵ W liście do Aleksandrowa (cyt. za: I w a s e k, jw. s. 316).

Manon Lescaut Antoine’a Prévosta, filozoficzne powiastki Woltera i rewolucyjne jamby Augusta Barbiera, *Child-Harold* Georga Byrona i *Lukrecja Floriani* George Sand⁶⁶. W powyższych utworach Leontjew dostrzegał prymat piękna nad prozą życia i utylitarną etyką.

„BIZANTYJSKA” HISTORIOZOFIA

Piękno w historii istnieje – zdaniem myśliciela – dzięki konieczności, a nie wolności. Boga i piękno widzimy poprzez działające w historii bezwzględne prawa natury. Katkowa Leontjew cenił za to, iż ów wiedział, że nacja rosyjska nie została stworzona do wolności⁶⁷. Rozwój każdego społeczeństwa dokonuje się podług zawartej w nich formy – z rozwojem nie mają przeto nic wspólnego utylitarne zasady wolności, równości i braterstwa. Głównym celem każdego społeczeństwa jest bowiem utworzenie państwa – człowiek w państwie jest ledwie kółkiem, śrubką i atomem⁶⁸.

Do procesu historycznego Leontjew również stosował swe troiste prawo rozwoju. Uważał, iż Europa do IX w. (Karol Wielki) znajdowała się w okresie pierwotnej prostoty. Od Karola Wielkiego do połowy wieku XVIII państwa europejskie przeżyły okres kwitnącej różnorodności. Italia swą świetność przeżyła w epoce Odrodzenia: na jej terenie powstało silne papieżstwo, które objęło katolików daleko poza granicami Italii. Hiszpania jako monarchia przeżyła świetność w epoce Karola V i Filipa II. Monarchia francuska – w okresie Ludwika IX, Franciszka I, kardynała Richelieu i Ludwika XIV. Ograniczona monarchia angielska miała okres świetności w czasach Henryka VIII, Elżbiety I i Wilhelma Orańskiego. Niemcy – do epoki Napoleona I, gdy tworzyły związek państw monarchicznych z wybranym cesarzem⁶⁹. Leontjew był gorącym zwolennikiem monarchii, arystokracji oraz silnego państwa. Gdy zaś Europa, począwszy od Rewolucji Francuskiej, zaczęła się odwracać od owych form, uznał, że następuje upadek jej państwowości – nastąpił trzeci z gubny etap rozwoju. Powtórne uproszczenie w tej dziedzinie to efekt, a nie przyczyna. Przyczyna leży w psychice człowieka, który korzysta z niepokromionej wolności⁷⁰. Leontjew śmiertelnie bał się federacji europejskiej. Aby państwa

⁶⁶ Анализ s. 14-17.

⁶⁷ И. Ф у д е л ь. Культурный идеал К. Н. Леонтьева. „Русское обозрение” 1:1895 s. 266.

⁶⁸ Л е о н т ь е в. Византизм и Славянство s. 77-78.

⁶⁹ Tamże s. 84-85.

⁷⁰ Tamże s. 110-111.

europęjskie upadły, nie potrzeba ani nowych barbarzyńców, ani inwazji z obcej planety. Wystarczy wcielić w życie szaloną religię eudajmonizmu, która dba o *bien-être materiel et moral de l'humanité*. To, że giną europejskie państwa, nie oznacza, jednakowoż, iż umiera zarazem europejska cywilizacja – ostatnia bowiem żyje dłużej aniżeli każde państwo⁷¹.

Leontjew zadawał pytanie o przyszłość Rosji w obliczu liberalizacji starej Europy. Rosja również nie jest krajem młodym⁷². To zaś, że była duchowo bezpłodna w ciągu tysiąclecia swego istnienia, wcale nie jest gwarantem jej jasnej przyszłości⁷³. Nie widział szans dla Rosji w jej zjednoczeniu ze Słowianami (Bułgarami, Serbami), ponieważ oni idą drogą liberalną. Rosji natomiast jest potrzebna dyscyplina i silna państwowość. W tym kontekście należy rozumieć podstawowe rozróżnienie Leontjewowskiej historiozofii: przeciwstawienie amorficznej Słowiańszczyzny zorganizowanemu bizantyzmowi. Słowiańszczyznę Leontjew nazywał lekceważąco sfinksem i zagadką, bizantyzm zaś oznaczał dla niego:

1. absolutyzm w dziedzinie państwowej;
2. chrześcijaństwo w dziedzinie religijnej;
3. nieobecność zgubnego personalizizmu w dziedzinie etycznej⁷⁴.

Ziarno bizantyzmu, rzucone na glebę rosyjską w X w., nie weszło z powodu najazdu Tatarów. W XV w. najazd został odparty i Rosja na krótko uzyskała znaczenie na scenie dziejów. Stało się to w epoce kolejnych carów Rurkowiczów, gdy wzmocniono samowładztwo, zdobyto chanat kazański, dokonano podboju Syberii, zbudowano cerkiew Wasyla Błazennego, ustanowiono dworskie zwyczaje i mody. Jednakowoż Rosja nie przeżyła wówczas takiej harmonijnie wspaniałej epoki, jaką na Zachodzie było Odrodzenie⁷⁵. Odrodzenie rosyjskie przyszło dopiero w czasach Piotra Wielkiego. Powtórny wpływ bizantyzmu (za cara Piotra) dokonał się przeto za pośrednictwem Europy – Rosja bardzo szybko utraciła swe bizantyjskie oblicze, nie utraciła jednak bizantyjskich korzeni, do których należy wrócić⁷⁶. Bizantyzm bowiem oddział na Rosję ze wszech miar pozytywnie:

Bizantyjskie idee i uczucia połączyły w jedno ciało półdziką Ruś. Bizantyzm dał nam siłę znieść tatarski pogrom i długie lata niewoli. Bizantyjski obraz Zbawiciela

⁷¹ Tamże s. 122-124.

⁷² Tamże s. 126. Leontjew uważał, że państwa istnieją najwyżej 1000-1200 lat. Rosja przybliżyła się do tej fatalnej granicy.

⁷³ Tamże s. 129.

⁷⁴ Tamże s. 1.

⁷⁵ Tamże s. 3.

⁷⁶ Tamże s. 4-5.

błogosławił na Wielkksiążęcym sztandarze chrześcijańskie wojska Dymitra na tym polu bitwy, gdzie po raz pierwszy pokazaliśmy Tatarom, że Ruś Moskiewska nie jest już tą wcześniejszą, rozdrobnioną i rozdartą Rusią. Bizantyzm dał nam całą naszą siłę w walce z Polską, ze Szwedami, z Francją i Turcją. Pod jego sztandarem, gdy dotrzymamy mu wierności, będziemy – rzecz oczywista – w stanie przetrzymać również napór całej internacjonalistycznej Europy, gdyby ona, zniszczywszy u siebie wszystko co szlachetne, ośmieliła się kiedykolwiek także nam narzucić zgniliznę i smród swoich nowych praw o nędznej ziemskiej wszechszczęśliwości, o ziemskiej radykalnej wszechpodłości⁷⁷.

W imię powrotu do bizantyzmu Leontjew surowo krytykował wszelki liberalizm. Definiował go następująco:

Jest to brak jakiegokolwiek systemu, odrzucanie wszelkich skrajności, strach przed wszelką konsekwencją i wyrazistością⁷⁸.

Uważał – jeszcze przed zamachem na cara Aleksandra II – iż liberalizm sprzyja anarchistycznej rewolucji. Był wielkim przeciwnikiem reformy sądownictwa i oburzał się faktem uwolnienia Wiery Zasulicz. U schyłku życia uznał, że jego walka o powrót do bizantyjskich korzeni została przegrana. Jego nienawiść do liberalizmu i konstytucyjnej demokracji jednakże nie wygasła. Szansę dla Rosji dostrzegł teraz w socjalizmie monarchicznym. Uważał, że socjalizm odegra w XX i XXI w. taką samą rolę w dziedzinie państwowo-ekonomicznej, jaką w dziedzinie religijno-państwowej odegrało chrześcijaństwo pierwszych wieków⁷⁹. Myśliciel wierzył, że konserwatywny socjalizm monarchiczny (sic!) najlepiej zabezpieczy byt materialny ludzi⁸⁰. Obecnie jednak znajduje się jeszcze w stadium męczenników i pierwszych wspólnot:

Ale i on znajdzie swojego Konstantyna (bardzo możliwe, a nawet najbardziej prawdopodobne, że ten ekonomiczny Konstantyn zwać się będzie Aleksandrem, Nikołajem, Georgijem, czyli w żadnym razie nie Ludwikiem, nie Napoleonem, nie Wilhelmem ani Franzem, nie Jamesem, nie Georgiem...). To, co teraz jest skrajną rewolucją, stanie się wówczas reakcją, narzędziem surowego przymusu, dyscypliną, po części nawet i niewolnictwem⁸¹.

Trudno byłoby zaprzeczyć, że w powyższej frazie Leontjew usprawiedliwiał to, co stało się w Rosji trzydzieści lat po jego śmierci. Gdzie indziej naigrywał się z liberalizmu w imię mistycznego socjalizmu Wielkiego Inkwizytora:

⁷⁷ Tamże s. 22.

⁷⁸ Восток, Россия и Славянство т. 2 s. 125. Opinię wyraził w tekście z 1880 r. pt. Чем и как либерализм нам вреден?

⁷⁹ List do K. Gubastowa z 1889 r. „Русское обозрение” 5:1897 s. 400.

⁸⁰ Tamże s. 406-407.

⁸¹ Tamże s. 400-401.

Chociażby sojusz socjalizmu („nadchodzące niewolnictwo”, podług opinii liberała Spencera) z rosyjskim Samodzierżawiem i żarliwą mistyką (której filozofia będzie służyć jak pies) – to jest jeszcze możliwe, ale wielu przyprawi to o zgrozę. I Wielkiemu Inkwizytorowi wolno będzie, gdy wstanie z grobu, pokazać język Fiodorowi Michajłowiczowi Dostojewskiemu⁸².

MIEJSCE LEONTJEW W HISTORII IDEI ROSYJSKIEJ

Leontjew był myślicielem, który nie należał do żadnego z rosyjskich obozów ideowych swego okresu. On sam przyrównywał siebie do Hercena – jako tego, który w imię estetyki nienawidził burżuazji i demokracji europejskiej:

Oczywiście – pisał – nie mówię o Hercenie z okresu „Kołokoła”; tego Hercena na początku lat sześćdziesiątych nienawidziłem i nie szanowałem. Mówię zaś o tym Hercenie, który szydził z mieszczańskości i szarzyzny współczesnej Europy⁸³.

Mówiąc ogólnie, Leontjewowi podobał się program negatywny Hercena, w kwestii zaś, jak należy budować, zasadniczo się od niego różnił.

Różnił się także od myślicieli słowianofilskich⁸⁴. Patrzył na nich oczami swego ulubionego cara Mikołaja I, który podejrzewał ich o liberalizm i demagogię – car uważał nadto, że zjednoczenie Słowian przyniosłoby zgubę Rosji. W odróżnieniu od słowianofilów Leontjew cenił także dzieło Piotra I – myśliciel odrzucał bowiem nie tylko utylitaryzm i kosmopolityzm, lecz także nacjonalizm:

Czymże jest plemię – pytał – bez systemu swoich religijnych i państwowych idei. Za co mamy je kochać? Za krew? Ale przecież po pierwsze, krew nigdy nie jest czysta, i Bóg jeden wie, jaką krew człowiek niekiedy kocha, uważając, że lubi swoją, bliską. A czymże jest czysta krew? Duchową bezpłodnością! Wszelkie wielkie nacje pochodzą z bardzo pomieszanej krwi. [...] Kochać plemię za to, że jest ono plemieniem – to nadużycie i kłamstwo⁸⁵.

W odróżnieniu od słowianofilów Leontjew cenił dawną katolicką Europę. Gmach europejskiej kultury był – jego zdaniem – obszerniejszy i bogatszy od wszystkich wcześniejszych cywilizacji. Europa dała światu wspaniałą architekturę, wielkich kapłanów, monarchów i poetów, wojny były w niej wspaniał-

⁸² Письма к Василию Розанову s. 77.

⁸³ Собрание сочинений т. 6 s. 336.

⁸⁴ Jeden raz nazwał się, co prawda, słowianofilem (VI 118), ale owa wypowiedź ma jedynie znaczenie stylistyczne.

⁸⁵ Византизм и Славянство s. 30.

sze, a filozofia głębsza⁸⁶. Inny był również stosunek Leontjewa do katolicyzmu, który cenił za osiągnięcia kulturowo-polityczne (odrzucając zarazem jego nowe dogmaty)⁸⁷. Myśliciela oburzał fakt, iż w rosyjskim społeczeństwie silna była miłość do mieszczańskiej Europy, a nigdy nie cieszył się w niej sympatią katolicyzm, zachodni monastycyzm, papież. Tymczasem katolicyzm był – w jego opinii – jedynym obrońcą chrześcijaństwa na Zachodzie i ostoją przed liberalizmem⁸⁸.

Ambiwalentny był stosunek Leontjewa do panslawizmu. Był on – co prawda – zwolennikiem teorii typów kulturowych Danilewskiego i uważał, zgodnie z nim, że Rosji dane będzie stworzyć nowy typ, który zastąpi kulturę romano-germańskiej Europy. Jednak marzenie Danilewskiego o wyzwoleniu Słowian uważał za ideę „platoniczną”, a nawet szkodliwą. Słowianie, zarówno zachodni jak i południowi, mogą przyczynić Rosji jedynie zła. Ideałem ich elit politycznych jest bowiem liberalizm, a nie bizantyjskie prawosławie⁸⁹. Leontjew był przeciwnikiem panslawizmu liberalnego (o który posądzał Danilewskiego), a zwolennikiem panslawizmu prawosławnego.

Po wygranej wojnie Rosji z Turcją (1878) pisał, że celem polityki rosyjskiej winno być nie tyle wyrzucenie Turków z Carogrodu, ile uniemożliwienie zajęcia Konstantynopola przez liberalną Anglię i Francję⁹⁰. Turcję szanował, gdyż dzięki niej zachowało się wiele elementów prawosławnych na okupowanych przez nią terenach (Bułgaria, Macedonia, Serbia)⁹¹. Jakkolwiek uważał, że zdobycie Konstantynopla i cieśnin: Bosforu i Dardanelii, jest dla Rosji koniecznością. Morze Bałtyckie bowiem przegrała już ona na rzecz Niemiec⁹². Po przyłączeniu cieśnin Rosja stanie na czele antydemokratycznego ruchu (przeciw Anglii i Francji), dając początek nowej epoce w historii – Kościół wschodni uzyska wtedy takie znaczenie, jakie posiadał po schizmie katolicki Rzym. Car rosyjski stanie się wówczas prawosławnym Karolem Wielkim⁹³.

⁸⁶ Tamże s. 112.

⁸⁷ Отец Климент Зедергольм s. 97.

⁸⁸ Восток, Россия и Славянство т. 2 s. 306.

⁸⁹ Tamże t. 1 s. 76-77.

⁹⁰ W artykule Храм и церковь. Tamże t. 2 s. 250.

⁹¹ Письма отшельника. Tamże s. 266. Leontjew często pisał, że prześladowania wzmacniały chrześcijaństwo. Jego zdaniem cesarz Dioklecjan w równym stopniu przyczynił się do tryumfu chrześcijaństwa, co apostoł Paweł (w liście do Gubastowa z 1876 r. „Русское обозрение” 11:1894 s. 389).

⁹² Восток, Россия и Славянство т. 2 s. 251. Leontjew przyznawał prawo do Bałtyku arystokracji niemieckiej, Estończyków zaś i Łotyszów nazywał pogardliwie Bułgarami Północy (tamże s. 187).

⁹³ Tamże s. 157.

Powstanie – na czele z Rosją – Wielki Wschodnio-Prawosławny Związek⁹⁴. W skład przyszłego kolosa prawosławnego muszą wejść nie narody słowiańskie, lecz narody prawosławne. Grecy prawosławni fanarioci są Rosji bardziej potrzebni aniżeli bułgarscy liberałowie i rewolucjoniści⁹⁵. Wbrew Danilewskiemu Leontjew uznawał, że konkretna cywilizacja i kultura są wytworem jednego państwa, ale jako wartość należą do całego świata⁹⁶.

W powyższych fragmentach przedstawiliśmy Leontjewa jako krytyka liberalizmu, demokracji konstytucyjnej z jednej strony, a z drugiej – jako krytyka słowianofilstwa i liberalnego pansławizmu. W kwestiach politycznych i religijnych Leontjew stał na prawo od powyższych ideologii, w kwestiach ekonomicznych – na lewo (socjalizm monarchiczny). Myśliciel nie uważał jednak, że jego zachowawcza w kwestiach polityczno-społecznych ideologia obowiązuje we wszystkich czasach. Jego zdaniem przed epoką rozkwitu (drugi okres procesu rozwoju) rację mają progresiści, którzy sprzyjają przekształceniu pierwotnie prostych organizmów społecznych w różnorodne kwitnące państwa. W drugim i trzecim etapie rozwoju rację mają konserwatyści, lecz w praktyce triumfują liberalni progresiści⁹⁷. Leontjew lubił konkretnych ludzi, a nie znosił abstrakcyjnej ludzkości – obcy mu był płaczliwy rosyjski sentymentalizm. Był człowiekiem łagodnym, lecz surowym socjologiem. Nie był jednakże reakcjonistą – jego myśl nie była retrospektywną utopią, lecz wzywała ku przyszłości.

Osobną kwestią jest określenie ortodoksyjności chrześcijaństwa, jakie głosił Leontjew. Był on zaciętym wrogiem wszelkiego związku chrześcijaństwa z humanizmem i zastępowaniem chrześcijańskiej doktryny mistycznej pozytywistycznym systemem etycznym. Z tego powodu krytykował trzech rosyjskich prawodawców religijnych: Dostojewskiego (za „humanistyczną” *Mowę o Puszkynie*), Tołstoja i Sołowjowa (za „liberalny” wykład z 1891 *O przyczynach upadku światopoglądu średniowiecznego*). Ich ideologię Leontjew nazywał różowym chrześcijaństwem, które bezzasadnie obiecuje ludziom powszechną szczęśliwość na ziemi. Dostojewski wymagał od Słowian tego, czego nie udało się uczynić ani Ojcom Kościoła, ani apostołom, ani samemu Jezusowi⁹⁸. Tymczasem chrześcijaństwo to nie tylko miłość bliźniego i miłosierdzie. W Piśmie św. można znaleźć wiele cytatów, które mówią o przeklęciu nieposłusznych, karze,

⁹⁴ Tamże s. 255.

⁹⁵ Tamże s. 267-268. Dlatego był przeciwko rusyfikacji Polaków, Niemców, Tatarów, lecz za ich prawosławizacją (Письма к Василию Розанову s. 76-77).

⁹⁶ Византизм и Славянство s. 122.

⁹⁷ Tamże s. 85-86.

⁹⁸ W tekście Катков и его враги на празднике Пушкина. В: Восток, Россия и Славянство т. 2 s. 150.

strachu, posłuszeństwie wobec rodziców, męża, władz. Dla Leontjewa bardzo ważna była także tradycja Kościoła i jego Ojców – w niej odnajdywał twierdzenia o bojaźni Bożej. Bojaźń Boża była dla Leontjewa tym samym, czym bojaźń w obliczu nauki Kościoła⁹⁹. Aby być prawosławnym, Ewangelię trzeba czytać przez pryzmat nauki Ojców Kościoła. Z samej Ewangelii można wyprowadzić luteranizm, herezję mołokan czy skopców. Sonia Marmieładowa, która czytała jedynie Ewangelię, nie była jeszcze, w opinii Leontjewa, prawowierną chrześcijanką. Prawosławną Rosję, zdaniem pisarza, może uratować nie amorficzne chrześcijaństwo ewangeliczne (sic!), lecz uformowane w nauce Kościoła i jego Ojców chrześcijaństwo dogmatyczne¹⁰⁰. Zaslugą Leontjewa w tej kwestii było wyraźne oddzielenie doktryny chrześcijańskiej od wszelkich utopii socjalnych. Myśliciel wyraźnie jednak słabo znał Ewangelię – myśl, która w chrześcijaństwie przedkłada tradycję ponad teksty kanoniczne, nie może być uznana za ortodoksyjną. Tak też patrzy dziś na Leontjewa większość badaczy, nie zaprzeczając zarazem oryginalności jego myśli. Słabością idei Leontjewa – z punktu widzenia doktryny chrześcijańskiej – był jego estetyzm. Wydaje się, że to właśnie ów amoralny panestetyzm miał na myśli S. Bułgakow, gdy formułował zarzut wobec Leontjewa: „Trzeba otwarcie powiedzieć: taki estetyzm jest subtelnym i skrajnym wyrazem bezbożnego humanizmu, lucyferycznego buntu człowieka, który ma swój początek w Odrodzeniu”¹⁰¹. Zdziwienie może wzbudzić fakt, iż tego fragmentu ideologii Leontjewa nie dostrzegli rosyjscy symboliści, którzy za to – bezpodstawnie – uznali się za uczniów Sołowjowa. W aktualnym natomiast do dzisiaj sporze tradycji średniowiecznej z dziedzictwem oświecenia Leontjew wypowiedziałby się zapewne po stronie tego pierwszego w imię powrotu do „bizantyjskiej” formy.

Kraków 1993

„ВИЗАНТИЙСКИЙ” ЭСТЕТИЗМ КОНСТАНТИНА ЛЕОНТЬЕВА

Р е з ю м е

В статье представлена вкратце идеология одного из наименее известных русских мыслителей 2-ой пол. XIX века. Статья состоит из шести частей:

⁹⁹ Там же s. 273-274.

¹⁰⁰ Там же s. 295-296.

¹⁰¹ Тихия думы. Из статей 1911-1915. Москва 1918 s. 123.

1. Во вводной части обсуждается состояние исследований мысли Леонтьева. Здесь мы полемизируем с П. Милюковым и А. Валицким, критиковавшими „реакционизм” Леонтьева с либеральных позиций.
2. Во второй части представляются факты из жизни Леонтьева, определившие его идею.
3. В третьей части описывается леонтьевская метафизика, в основе которой лежит понятие формы.
4. Четвертая часть посвящена эстетике Леонтьева как основе его доктрины: в его системе этика является частью учения о прекрасном.
5. В пятой части представлена историософия Леонтьева: он призывал Россию вернуться к византийским нормам, не будучи сторонником славянских традиций.
6. В последней части обозначено особое место леонтьевской мысли среди русских идей 2-ой половины XIX века. Здесь же дается отрицательный ответ на вопрос о том, была ли она ортодоксальной с точки зрения христианской доктрины.

Исследование завершается обширными замечаниями, выясняющими как контекст формирования леонтьевской идеологии, а также включающими основные библиографические данные вплоть до 1992 года.

Перевод с польского Романа Левицкого